

## พุทธศาสนากับการปกครอง Buddhism and government

พระมหาอานันต์ เจริญศิริพัชร

Phramaha arnan Charoensiripas

จักรี ศรีจารุเมธีญาณ

Chakkree Sricharumedhiyan

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตอีสาน

Mahamakut Buddhist University Isan Campus

Corresponding Author, E-mail: bank220555@gmail.com

Received 01/12/2020; Revised 27/02/2021; Accepted 16/04/2021

### บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อทราบหลักธรรมในการปกครองต่าง ๆ ที่มีในพระพุทธศาสนาโดยใช้หลักธรรม เช่น อคติ 4 พรหมวิหาร 4 สัมปยุตธรรม 7 เป็นต้น หลักธรรมเหล่านี้สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการปกครอง เป็นหลักการปกครองอันจะนำไปสู่ความเจริญมั่นคงของรัฐและประโยชน์ของประชาชน เพราะนักปกครองนอกจากมีหลักธรรมในการปกครอง ผู้นำหรือปกครองควรมีคุณธรรมในการปกครอง เพราะคุณธรรมจะช่วยให้ นักปกครองทำการปกครองได้อย่างมีประสิทธิภาพ

**คำสำคัญ** : พุทธศาสนา; การปกครอง

### Abstract

This article aims to know the various governing principles in Buddhism by using principles such as prejudice, 4 Brahma, 4 sappurisattham, 7 etc. These principles can be applied in governance. It is a governing principle that will lead to the stability of the state and the interests of the people. Because the rulers, in addition to having principles in governing a leader or a ruler should have virtue of governing. Because virtue will help the rulers to rule effectively.

**Keywords** : Buddhism; Government

### บทนำ

ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าครั้งพุทธกาล เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้ พระองค์ทรงแสดงพระธรรมเทศนาครั้งแรก แก่ปัญจวัคคีย์ ทั้ง 5 ได้แก่ โกณฑัญญะ วัปปะ ภัททิยะ มหานาม และอัสสชิ จึงทำให้เกิดพระพุทธศาสนาขึ้น และมีผู้ฟัง หรือสาวกกับหมู่ชนที่นับถือพระพุทธศาสนา เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า

พุทธบริษัท 4 คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ซึ่งเมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนาแล้วก็นำไปปฏิบัติตาม ต่อมาเมื่อมีผู้ฟังและผู้ปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเป็นจำนวนมาก ก็มีการจัดตั้งเป็นชุมชน เป็นสถาบัน เป็นองค์กร เพื่อรับผิดชอบดูแลการเรียนและการปฏิบัติ ตลอดจนมีศาสนพิธี ศาสนวัตถุ ศาสนสถาน และกิจการต่าง ๆ ความหมายของพระพุทธศาสนาจึงขยายกว้างออกไปครอบคลุมสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยการจะทำอนึ่งพุทธศาสนามีส่วนสำคัญในการสร้างเสริมความเป็นผู้นำเพราะเป็นหลักธรรมสำหรับการปกครองตนเอง และผู้อื่น สามารถมาประยุกต์ใช้กับการบริหารงานทุกประเภท ทั้งยังเป็นหลักธรรมเพื่อนำชีวิตให้ประสบสุขในแนวทางจริยธรรมของพุทธศาสนาด้วยเช่นกัน การนำเอาหลักธรรมที่ปรากฏในพุทธวิธี มาสร้างเป็นแรงจูงใจ ผลักดันให้บุคลากรแสดงพฤติกรรมอย่างมีทิศทาง เพื่อบรรลุจุดมุ่งหมายหรือ เจือปนให้ต้องการ พร้อมชักนำ โน้มน้าว กระตุ้น สนับสนุน ส่งเสริมสร้างขวัญกำลังใจให้บุคลากรทางการศึกษาให้ ปฏิบัติงานอย่างตั้งใจ เต็มใจ และทุ่มเท เพื่อทำให้งานเกิดประสิทธิภาพ และประสิทธิผล สามารถนำความรู้ และศักยภาพที่มีอยู่ ออกมาใช้ให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุด สร้างเป็นแรงผลักดันนำองค์กรให้ประสบความสำเร็จตามเป้าหมาย ดำเนินการไป อย่างรอบคอบ รอบด้าน ซึ่งจะเป็นด้วยความเพียรพยายามในทางที่ชอบ ความเพียรชอบนั่นเอง คือ กุศลธรรม และผลจากความเพียรชอบก็จะสร้างสรรค์พัฒนาการบริหารทุกระดับที่อาจสรุปเป็นการบริหาร ตน บริหารคน และบริหารงาน โดยพุทธศาสนาในประเทศไทยมีความเป็นมา คือ คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ระบู้ว่า เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 3 ประมาณ พ.ศ. 235 หลังจากสังคายนา พระธรรมวินัยครั้งที่ 3 พระเจ้าอโศก มหาราชได้ทรงส่งสมณทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปยังดินแดนต่าง ๆ รวม 9 สายด้วยกัน ในส่วนของประเทศไทยนั้นเชื่อกันว่ามีคณะของสมณทูตซึ่งมีพระโสณเถระและพระอุตตรเถระเป็นหัวหน้าคณะเข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นครั้งแรกและอาจมีคณะสมณทูตชุดอื่น ๆ เข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในกาลต่อ ๆ มาดังปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีทั้งที่เป็นโบราณสถาน และโบราณวัตถุว่า พระพุทธศาสนาได้เข้ามาเผยแผ่ในดินแดนสุวรรณภูมิ ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 8 – 9 และประดิษฐานอย่างมั่นคงเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 11 ทั้งฝ่ายเถรวาทและฝ่ายมหายาน ซึ่งดินแดนสุวรรณภูมิ เชื่อกันว่าเป็นดินแดนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้บริเวณประเทศไทยและประเทศพม่าในปัจจุบัน จึงทำให้คนไทยรวมถึงพระมหากษัตริย์ไทยยอมรับนับถือพระพุทธศาสนาสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน (กระทรวงวัฒนธรรม, 2554 : 6)

### ความหมายของศาสนา

พจนานุกรมฉบับบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 ได้ให้นิยามคำว่า " ศาสนา" ดังนี้ ศาสนา หมายถึง ลัทธิความเชื่อถือของมนุษย์อันมีหลัก คือ แสดงกำเนิดและความสิ้นสุดของโลกเป็นต้น อันเป็นไปในฝ่ายปรมาตม์ประการหนึ่ง แสดงหลักธรรมเกี่ยวกับบุญบาปอันเป็นไปในฝ่ายศีลธรรมประการหนึ่ง พร้อมทั้งลัทธิพิธีที่กระทำตามความเห็นหรือตามคำสั่งสอนในความเชื่อถืออันนั้น ๆ

ศาสนา (กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, 2557: 6) เป็นศัพท์ในภาษาสันสกฤต บาลีใช้ว่า สาสนา แปลว่า คำสั่งสอน ย่อมมีในทุกศาสนา ในฝ่ายตะวันตก คำว่า ศาสนา ตามความหมายกว้าง ๆ คือ ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งมีอำนาจอยู่เหนือสิ่งธรรมดา โดยจะเรียกว่าพระเจ้าหรือพระผู้เป็นเจ้าของแล้วแต่ ซึ่งพระองค์ทรงปกครองและควบคุมโลก พร้อมทั้งมวลมนุษยชาติด้วยทิพย์อำนาจ มนุษย์มีหน้าที่เป็นพันธกรณี จะต้องมีความเชื่อ ความศรัทธา เคารพบูชาพระองค์และคำสั่งสอนของพระองค์ด้วยแรงกมลและด้วยความจงรักภักดี รับใช้พระองค์ ด้วยการประพฤติปฏิบัติตามหลักคำสั่งสอนอย่างเคร่งครัด นอกจากนี้คำว่า ศาสนา อาจจะมีอีกความหมายอื่น ๆ อีก แต่จะกล่าวเฉพาะในความหมายว่าคำสั่งสอนเท่านั้น

สรุปได้ว่า ศาสนา หมายถึง คำสอนของศาสนา คือ ผู้แทนหรือตัวแทนศาสนา ที่เชื่อถือและนำมาปฏิบัติตามเป็นหลักยึดเหนี่ยวจิตใจในการดำรงชีวิต

### ความหมายการปกครอง

การปกครอง (นครินทร์ แก้วโชติรุ่ง, 2556: 3) หมายถึง การให้ความคุ้มครอง การดูแล การควบคุม การปกป้อง การบริหาร และวางระเบียบกฎเกณฑ์สำหรับหมู่คณะหรือสังคม เพื่อให้หมู่คณะหรือสังคมมีความสงบสุข เป็นระเบียบเรียบร้อย

การปกครอง (สุขุม นวลสกุล, 2519 : 8) มีความหมายเกี่ยวกับการบริหารวางระเบียบกฎเกณฑ์สำหรับสังคมเพื่อให้สังคมมีความสงบสุข

การปกครอง (Government) (พรเศรษฐีวุฒิ ปัญญาอิสกุล, ม.ป.ป.) หมายถึง เรื่องที่เกี่ยวกับการบริหารวาง ระเบียบกฎเกณฑ์สำหรับสังคม เพื่อสร้างความเสมอภาค เป็นธรรมแก่สังคม เพื่อให้สังคมมีความสงบสุข หรือเพื่อให้เกิดการบำบัดทุกข์บำรุงสุข โดยการเมืองและการปกครองจะมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกัน เพราะการปกครองจำเป็นต้องอาศัยอำนาจคือการเมืองจึงจะสามารถดำเนินการได้สำเร็จ

สรุปได้ว่า การปกครอง หมายถึง รูปแบบการควบคุม ควบคุม และบริหารสังคมหนึ่ง ๆ ของเจ้าหน้าที่รัฐให้เป็นไปตามกฎเกณฑ์ กฎระเบียบ หรือข้อตกลงที่เป็นที่รับทราบและเป็นที่ยอมรับร่วมกันโดยได้กระทำร่วมกันไว้ ซึ่งจะมีการกำหนดบทลงโทษแก่ผู้กระทำผิด หรือผู้ที่ล่วงละเมิดตามสมควรแก่การกระทำ เพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อยและสงบสุขของผู้ที่อยู่ร่วมกันในสังคมหนึ่ง ๆ โดยการใช้อำนาจที่พึงตามกฎหมายและนโยบายมาบริหาร

### การปกครองที่ดี

มนุษย์เรานั้นเมื่ออยู่ร่วมกันแล้วก็เกิดเป็นสังคมโดยมีหน่วยสังคมขนาดเล็กคือ ครอบครัว ไปจนหน่วยสังคมขนาดใหญ่ คือ ชุมชน ตำบล อำเภอ จังหวัด ภาค ตลอดจนประเทศ เมื่อสังคมมีการเติบโตขึ้นมา คนในสังคมก็มีมากขึ้น โดยธรรมชาติของมนุษย์ย่อมมีทั้งความเหมือนและความต่าง ทั้งอุปนิสัย คือ ความประพฤติที่ติดตัวมา ในหลายคนอาจมีนิสัยชอบแบ่งปันช่วยเหลือ ในขณะที่เดียวกันหลายคนก็มีความโลภในจิตใจ เห็นแก่ตัวไม่ยอมช่วยเหลือใคร ทั้งความคิดและการกระทำ คือ คนกลุ่มหนึ่งมีความเห็นว่า สิ่งนี้ถูกต้อง สิ่งนี้ควร และในขณะที่เดียวกัน ก็มีอีกคนกลุ่มหนึ่งหรือหลายกลุ่มที่อาจมีความคิดเห็นและการกระทำที่ตรงข้ามกัน เป็นต้น เมื่อคนในสังคมเป็นเช่นนี้แล้วก็就会有ความเดือดร้อนวุ่นวาย ในสังคมจึงจำเป็นต้องมีการปกครอง กฎ กติกา ข้อตกลง หรือกฎหมาย เพื่อเป็นการป้องกันไม่ให้เกิดความวุ่นวาย และเพื่อประโยชน์สุขของคนในสังคมหรือใน ส่วนรวม โดยการปกครองสำหรับผู้ปกครองที่ดีในมุมมองทางพุทธศาสนาแล้ว (สุชีพ ปิริยสมิทธิ, 2547: ออนไลน์) ควรยึดหลักดังนี้ 1) การได้มาซึ่งอำนาจ การใช้อำนาจ การขยายอำนาจ และการรักษาไว้ซึ่งอำนาจนั้น ควรเป็นไปเพื่อประโยชน์ของประชาชนมากที่สุด ซึ่งอำนาจของผู้ปกครอง มิใช่เพื่อสร้าง ความยิ่งใหญ่ของตนเอง แต่เพื่อประโยชน์สุขแก่ประชาชน 2) ความมั่นคงของระบบการปกครอง หรือของรัฐบาล และผู้ปกครอง มิใช่เป็นจุดหมายในตัวมันเอง หรือจุดประสงค์สุดท้ายของระบบการเมืองการปกครอง แต่เป็นเพียงอุปกรณ์หรือเครื่องมือ เพื่อจะใช้สร้างสรรค์ประโยชน์สุข สวัสดิภาพบูรณาการและความสงบสุขของประชาชน 3) ให้ความสำคัญแก่คุณค่าแห่งความเป็นมนุษย์ โดยเน้นความเท่าเทียม การปราศจากชั้นวรรณะ จากชาติกำเนิด ความเสมอภาคในทางเพศ หมายความว่า ไม่ถือว่าเพศหญิงมีสถานภาพต่ำกว่าเพศ

ชาย เน้นเสรีภาพด้วยการห้ามการมีทาส ตลอดจนถึงการแนะนำให้ใช้หลักเหตุผลในการพิจารณาตัดสินใจในเรื่องต่าง ๆ 4) ยึดธรรมเป็นแนวทางในการปกครอง เช่น ทศพิธราชธรรม สังคหวัตถุ 4 อคติ 4 เป็นต้น ตลอดจนควรยึดหลักธรรมาธิปไตยเป็นหลักปฏิบัติในการใช้อำนาจปกครอง

### หลักธรรมในการปกครอง

ผู้นำหรือผู้ปกครองควรมีหลักธรรมดังต่อไปนี้อยู่ในใจตลอด เพื่อผู้ใต้บังคับบัญชาหรือผู้ถูกปกครอง จะมีความเป็นอยู่อย่างปกติสุข หลักธรรมเหล่านั้นสำหรับผู้ปกครองมีดังนี้ (ประยงค์ แสนบุราณ, 2557 : 140)

**อคติ** หมายถึง ฐานะอันไม่พึงถึง, ทางความประพฤติที่ผิด, ความลำเอียง ผู้ปกครองหรือผู้บริหารต้องวางตัวให้อยู่ในคุณธรรมอันดีงาม ไม่เผลอตกไปอยู่ในอำนาจของกิเลสอันใดอันหนึ่งที่จะกล่าวต่อไปนี้หากเผลอไปก็จะทำให้การปกครองของผู้นั้นผิดพลาดทันทีที่ความเสื่อม ความเสียหายก็จะ ตามมา หากเขาดำรงตนอยู่ในความถูกต้องดีงาม ความเจริญรุ่งเรือง ความสุขสงบ ก็จะเกิดขึ้น ดังพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ในอังคุตตรนิกาย ความว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การถึงอคติ 4 ประการนี้ 4 ประการเป็นไฉน บุคคลย่อมถึงฉันทาคติ ย่อมถึงโทสาคติ ย่อมถึงโมหาคติ ย่อมถึงภยาคติ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การถึงอคติ 4 ประการนี้แล ผู้ใดประพฤติล่วงธรรมเพราะความรัก ความชัง ความหลง ความกลัว ยศของ ผู้นั้นย่อมเสื่อมดุจพระจันทร์ข้างแรมฉะนั้น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การไม่ถึงอคติ 4 ประการนี้ 4 ประการเป็นไฉน บุคคลย่อมไม่ถึงฉันทาคติ ย่อมไม่ถึงโทสาคติ ย่อมไม่ถึงโมหาคติ ย่อมไม่ถึงภยาคติ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การไม่ถึงอคติ 4 ประการนี้แล ผู้ใดไม่ประพฤติล่วงธรรมเพราะความรัก ความชัง ความหลง ความกลัว ยศของผู้นั้นย่อมเต็มเปี่ยม ดุจพระจันทร์ข้างขึ้นฉะนั้น อคติ 4 ประการ ที่พระพุทธองค์ตรัสไว้นี้ชี้ให้เห็นว่า ใครก็ตามตกอยู่ในอำนาจอคติ 4 นี้เขาย่อมเสื่อมจากลาภ ยศ สรรเสริญ สุขในสังคมาที่เขาอยู่ ยิ่งถ้าเขาเป็นผู้ปกครองหรือผู้บริหารในองค์กรใดองค์กรหนึ่ง องค์กรที่เขาปกครองหรือบริหารย่อมปั่นป่วน วุ่นวาย หากความสงบสุขไม่ได้ภายในองค์กรของเขา ก็จะเต็มไปด้วยลูกน้อง ประจบสอพลอ คอยเอาใจเจ้านายเพื่อเขาจะได้ลาภหรือตำแหน่ง ส่วนลูกน้อง ที่รักความยุติธรรมก็จะปลีกตัวออกห่าง สุดท้ายองค์กรนั้น ๆ ก็จะเสื่อมถอยลง แต่ถ้าผู้ปกครองหรือผู้บริหารตั้งตนอยู่ในความถูกต้องดีงาม ไม่ตกอยู่ในอคติ 4 ตัวเขาและองค์กรที่เขาดูแลก็จะเจริญรุ่งเรือง ดุจพระจันทร์ข้างขึ้น ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสเอาไว้

**พรหมวิหาร** คือ ธรรมเครื่องอยู่ของพรหม ธรรมประจำใจ ของผู้มีคุณความดีอันยิ่งใหญ่ หรือธรรมประจำใจของผู้ประเสริฐ ผู้ปกครองหรือ ผู้บริหารถูกยกย่องว่าเป็นผู้ประเสริฐกว่าผู้ถูกปกครองเพราะเหตุที่เข้าใจกันอย่าง นี้ผู้ที่ถูกยกให้เป็นผู้ปกครองนั้นจะต้องมีพรหมวิหารธรรม อย่างไรก็ตาม พรหมวิหารบางที่ท่านก็เรียกว่า อปัมมัญญา เพราะในบางที่ก็มีการแปลไปแบบไม่มีประมาณในมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายอย่างกว้างขวางอย่างสม่ำเสมอ และอย่างไม่มีขอบเขตไม่มีปริมาณจำกัด พรหมวิหารหรืออปัมมัญญา มี 4 ประการ คือ 1) เมตตา ได้แก่ ความรัก ความปรารถนาดีอยากให้เขามีความสุข มีจิตที่มีไมตรีและคิดทำประโยชน์เพื่อความสุขแก่หมู่สัตว์ทั่วไป 2) กรุณา ได้แก่ ความสงสาร มีจิตคิดช่วยให้พ้นจากความทุกข์มีใจใฝ่ที่จะปลดเปลื้องความทุกข์ความเดือดร้อน ความยากจนของสัตว์ ทั้งปวง 3) มุทิตา ได้แก่ ความยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดีมีจิตใจพอใจ เบิกบานกับสัตว์ทั้งหลายผู้เจริญงอกงาม ผู้ยุติมีสุข หรือผู้ดำรงชีวิตอย่างปกติสุข โดยไม่เลือกกว่าสัตว์นั้นเป็นใคร 4) อุเบกขา ได้แก่ การวางใจเป็นกลาง การวางใจสงบ มองดูมีจิตไม่เอนเอียงด้วยอคติโดยการพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สัตว์ทั้งหลาย ได้รับผลของกรรมอันสมควรที่ตนได้กระทำไว้การเข้าไปแทรกแซงมิให้สัตว์ได้รับ ผล

กรรมนั้น ถือว่ากระทำเกินหน้าที่และเป็นการประพฤดิที่เลว ดังนั้น ควรวางเฉยด้วยจิตสงบเพราะเห็นกรรมและผลของกรรมตามความเป็นจริงของสิ่งนั้น ๆ ด้วยใจที่เที่ยงธรรม

**ทศพิธราชธรรม** หมายถึง ธรรมของนักปกครอง หลักการของนักปกครอง มี 10 ประการ คือ 1) ทาน ได้แก่ การให้การเสียสละทรัพย์สินส่วนตนเพื่อคนที่ตกทุกข์ได้ยาก การช่วยเหลือให้เขามีฐานะที่ดีขึ้น การบำเพ็ญประโยชน์ที่เป็นสาธารณะ 2) ศีล ได้แก่ การประพฤติดีงามทั้งทางกายและทางวาจา ประกอบการงานที่สุจริตควบคุมการประพฤติของตนเองให้เป็นที่เคารพศรัทธาของประชาชน อย่าให้ใครดูแคลนทางการประพฤติได้ 3) ปริจจาคะ ได้แก่ การเสียสละเวลา การเสียสละความสุขสำราญ การเสียสละประโยชน์ของตนเองเป็นต้นเพื่อประชาชนและเพื่อความสงบสุขของประเทศ 4) อาชวะ ได้แก่ ความซื่อตรง คือการปฏิบัติภารกิจด้วยความซื่อสัตย์สุจริต มีความจริงใจ ตรงไปตรงมา 5) ททนะ ได้แก่ ความอ่อนโยน กล่าวคือ เป็นผู้มียุติธรรมที่ไม่เย่อหยิ่ง จองหองหยาบคาย กระด้าง ถือตัว เป็นต้น แต่ควรเป็นผู้งามสง่าองอาจด้วยท่าทีสุภาพนุ่มนวล ละมุนละไม และมีท่าทีที่ผู้พบเห็นให้ความยำเกรง 6) ตบะ ได้แก่ ความเพียรเพิกเลศตมหา มิให้เข้ามาย่ำยีจิตใจ จนจิตใจตกอยู่ในอำนาจของมัน ต้องใช้ความเพียรระงับยับยั้งขมใจ ไม่หลงไหลในความสุขสำราญและการปรนเปรอ และมุ่งมั่นที่จะทำภารกิจทั้งหลายให้เสร็จสมบูรณ์ 7) อักโกธะ ได้แก่ ความไม่โกรธ ความไม่เกรี้ยวกราด ด้วยอำนาจของความโกรธ ไม่ใช่ความโกรธเป็นอารมณ์ในการกระทำการต่าง ๆ หรือวินิจฉัยงานต่าง ๆ จนเกิดความผิดพลาด ต้องมีจิตเมตตาอยู่ในใจเสมอเพื่อปฏิบัติภารกิจต่าง ๆ และวินิจฉัยตัดสินความบนพื้นฐานแห่งธรรม 8) วิหิงสา ได้แก่ ความไม่เบียดเบียนกัน กล่าวคือ ไม่เบียดเบียนทางกาย เช่น ใช้แรงงานเกินขนาดหาเหตุผลโทษด้วยจิตอาฆาต หรืออคติอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นต้น ไม่เบียดเบียนทางวาจาเช่น พูดคำหยาบ ดุด่า พูดส่อเสียด ยุแหยให้เขาแตกแยกกัน เป็นต้น ไม่เบียดเบียนทางใจ เช่น เก็บภาษีแบบบูดรีด เป็นต้น แต่ต้องดำรงตนอยู่ด้วยเมตตาจิตและกรุณาจิตเพื่อประชาชนจะได้อยู่อย่างมีความสุข 9) ขันติ ได้แก่ ความอดทน กล่าวคือ ต้องอดทนต่อความลำบาก ต่อความตรากตรำ ต่อความเจ็บใจ แม้ว่าจะลำบากกายแต่ไหนจะเหนื่อยหน่ายเพียงใด ก็ไม่ท้อถอย หรือจะถูกย่ำยวนด้วยคำพูดเสียดสีอย่างไร ก็ไม่หมดกำลังใจ จะต้องอดทนต่อสัจจะบรรลุเป้าหมายที่กำหนดไว้ และ 10) อวิโรธนะ ได้แก่ ความไม่พิโรธ กล่าวคือ ไม่แคลงเคลื่อนจากหลักธรรม และวางตนให้หนักแน่น เที่ยงตรงในธรรม ไม่เอนเอียงไปทางใดทางหนึ่ง เพราะอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ โดยดำรงตนให้มั่นในธรรมทั้งที่เป็นนิตธรรมและขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงาม

**สัปปริสัทธรรม 7** (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2551: 210) คือ ธรรมของสัตบุรุษ, ธรรมที่ทำให้เป็นสัตบุรุษ, คุณสมบัติของคนดี, ธรรมของผู้ดี ประกอบด้วย

1) อัมมัญญาตา ความรู้จักธรรม รู้หลัก หรือ รู้จักเหตุ คือ รู้หลักความจริง รู้หลักการ รู้หลักเกณฑ์ รู้กฎแห่งธรรมตา รู้กฎเกณฑ์แห่งเหตุผล และรู้หลักการที่จะทำให้เกิดผล เช่น ภิกษุรู้ว่าหลักธรรมข้อนั้น ๆ คืออะไร มีอะไรบ้าง พระมหากษัตริย์ทรงทราบว่าหลักการปกครองตามราชประเพณีเป็นอย่างไร มีอะไรบ้าง รู้ว่า จะต้องกระทำเหตุอันนี้ๆ หรือกระทำตามหลักการข้อนี้ๆ จึงจะให้เกิดผลที่ต้องการอันนั้น ๆ เป็นต้น

2) อตถัญญาตา ความรู้จักอรรถ รู้ความมุ่งหมาย หรือรู้จักผล คือรู้ความหมาย รู้ความมุ่งหมาย รู้ประโยชน์ที่ประสงค์ รู้จักผลที่จะเกิดขึ้นสืบเนื่องจากการกระทำหรือความเป็นไปตามหลัก เช่น รู้ว่าหลักธรรมหรือภาสิตข้อนั้น ๆ มีความหมายว่าอย่างไร หลักนั้น ๆ มีความมุ่งหมายอย่างไร กำหนดไว้หรือพึงปฏิบัติเพื่อประสงค์ประโยชน์อะไร การที่ตนกระทำอยู่มีความมุ่งหมายอย่างไรเมื่อทำไปแล้วจะบังเกิดผลอะไรบ้างดังนี้ เป็นต้น

3) อัตตัญญา ความรู้จักตน คือ รู้ว่า เรานั้น ว่าโดยฐานะ ภาวะ เพศ กำลังความรู้ ความสามารถ ความถนัด และคุณธรรม เป็นต้น บัดนี้ เเท่าไร อย่างไร แล้วประพฤติให้เหมาะสม และรู้ที่จะแก้ไขปรับปรุงต่อไป

4) มัตตัญญา ความรู้จักประมาณ คือ ความพอดี เช่น รู้จักประมาณในการรับและบริโภคปัจจัยสี่ คุฤห์สัฏฐีรู้จักประมาณในการใช้จ่ายโภคทรัพย์ เป็นต้น

5) กาลัญญา ความรู้จักกาล คือ รู้กาลเวลาอันเหมาะสม และระยะเวลาที่จะต้องใช้ในการประกอบกิจ กระทำหน้าที่การงาน เช่น ให้ตรงเวลา ให้เป็นเวลา ให้ทันเวลา ให้พอเวลา ให้เหมาะเวลา เป็นต้น

6) ปริสัญญญา ความรู้จักบริษัท คือ รู้จักชุมชน และรู้จักที่ประชุม รู้กิริยาที่จะประพฤติต่อชุมชนนั้น ๆ ว่าชุมชนนี้เมื่อเข้าไปหาแล้วจะต้องทำกิจอย่างนี้ จะต้องพูดอย่างนี้ ชุมชนนี้ควรสงเคราะห์อย่างนี้ เป็นต้น

7) บุคคลัญญา ความรู้จักบุคคล คือ ความแตกต่างแห่งบุคคลว่า โดยอหยาตัย ความสามารถ และคุณธรรม เป็นต้น ใคร ๆ ยิ่งหรือหย่อนอย่างไรและรู้ที่จะปฏิบัติต่อบุคคลนั้น ๆ ด้วยดี ว่าควรจะคบหรือไม่ จะใช้จะตำหนิ ยกย่อง และแนะนำสั่งสอนอย่างไร เป็นต้น

**อธิปไตยธรรม** แปลว่า ธรรมไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม (พระมหาจุฬารัตนวิเศษ สิริชโย, ธิติวุฒิ หมั่นมี, 2561: 146) เป็นธรรมที่ทำให้ไม่เสื่อม เกิดความเจริญทั้งส่วนตนและส่วนรวม นำความสุขความเจริญมาสู่หมู่คณะฝ่ายเดียว เป็นหลักธรรมที่เน้นความรับผิดชอบต่อส่วนรวม ก่อเกิดเป็นความสามัคคีของหมู่คณะ และการเคารพนับถือซึ่งกันและกันคือ เป็นหลักธรรมที่สอนให้เรารู้จัก หลักการทำงานเป็นทีมอย่างมีประสิทธิภาพ เพื่อสร้างชุมชน องค์กร หรือสถาบันให้เข้มแข็ง สามารถนำไปใช้ได้ทั้งหมู่ชนกับผู้บริหารบ้านเมือง และคณะสงฆ์ ประชาชนทุกคนเป็นผู้มีหน้าที่ดำรง รักษาสถาบันทั้งสิ้น ไม่ฐานะของผู้บริหารก็ในฐานะของสมาชิก จึงควรศึกษาหลักธรรมเรื่อง อธิปไตยธรรมนี้ไว้ให้ดี เพราะหลักธรรมเรื่องอธิปไตยธรรม เป็นเทคนิคในการดำรงรักษาสถาบัน ให้ เจริญรุ่งเรือง ไม่ไปสู่ความเสื่อมถอย ซึ่งอนุโลมใช้ได้ทั้งทางโลกและทางธรรม และในทุกระดับ ซึ่ง เป็นหลักธรรมที่ทันสมัยอยู่เสมอ โดยอธิปไตยธรรมนั้น (วิภาดา แสนทวีสุข, 2558: 7-8) ประกอบด้วย 1) หมั่นประชุมกันเนืองนิตย์ หมายถึง การหมั่นประชุมกันเนืองนิตย์ก็เพื่อให้เกิด ประโยชน์ในการได้พบปะ แลกเปลี่ยนความคิดเห็น เสนอแนวทางในการแก้ไขปัญหา รวมถึงการ พิจารณาในเรื่องต่าง ๆ อันจะก่อให้เกิด ประโยชน์ต่อองค์กร และโดยเฉพาะการประชุมนั้นจะต้อง เป็นไปในทางที่สร้างสรรค์ ไม่นำมาซึ่งความเบื่อหน่ายหรือร้ายแค้นแก่กัน 2) พร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม หมายถึง การพร้อมเพรียงกันประชุมและพร้อมเพรียงกันเลิกประชุม ผู้เข้าร่วมประชุมที่จะต้องเข้าให้ตรงเวลา อยู่ร่วมประชุมจนครบ กำหนดเวลา ร่วมรับผิดชอบในหน้าที่ในการประชุมร่วมกัน และไม่หนีหายเอาความสบายใส่ตน 3) ไม่ตั้งกฎระเบียบที่ขัดต่อระเบียบเดิม หมายถึง การไม่ตั้งกฎระเบียบที่ขัดต่อระเบียบเดิม มีการกำหนดกฎระเบียบไว้ อย่างชัดเจนทำให้ทุกคนปฏิบัติตามด้วยความเต็มใจ ผู้บริหาร หรือผู้ที่มีอำนาจจะต้องไม่ทำการยกเลิก หรือตั้งบัญญัติอื่นให้ขัดต่อของเดิม แต่หากมีการตั้งกฎใหม่ขึ้นมาแล้วเอื้อต่อของเดิม ก็สามารถกระทำได้ 4) มีความเคารพนับถือต่อบุคคลทั้งปวง หมายถึง บุคลากรภายในองค์กรต่างคนต่างมีความรู้ความสามารถ ความถนัดที่แตกต่างกันไป การวางตน การแสดงความเคารพต่อบุคคลทั้งปวงให้เหมาะสมตามบทบาทหน้าที่ของตนเอง ย่อมทำให้เกิดทัศนคติที่ดีต่อกัน การยอมรับนับถือซึ่งกันและกันย่อมทำให้เกิดความร่วมมือในการท างานที่ดี

และมีประสิทธิภาพ 5) ให้ความเคารพต่อเพศสตรี หมายถึง ทุกคนที่อยู่ในองค์กรเดียวกันจะต้องให้เกียรติซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะการให้เกียรติต่อเพศสตรี โดยการไม่ทำร้าย ไม่ประพฤติตนในทางชู้สาว ไม่กดขี่ทางเพศ ซึ่งจะนำมาซึ่งความเสื่อมเสียต่อองค์กร 6) ให้ความเคารพต่อสถานที่ หมายถึง ทุกสถานที่ที่มีสิ่งสำคัญและเป็น ที่เคารพบูชา ของคนในองค์กรนั้น ๆ ดังนั้น ทุกคนจะต้องให้ความเคารพ ไม่ดูหมิ่น หรือหลบหลู่ และ 7) ให้ความดูแลเอาใจใส่ต่อผู้มาเยือน หมายถึง การให้ความดูแลเอาใจใส่ต่อ ท่านผู้มาเยือนนั้น จะต้องให้ความเคารพอย่างจริงจัง มีการปฏิสันถารพร้อมทั้งเชื้อฟังกาแนะจากท่านผู้รู้เหล่านั้นที่ได้มาเยือนถึงองค์กรของเรา

### อริปไตยในพุทธศาสนา

อริปไตย โดยความหมายตรง ๆ ตัวเลยแปลว่า ความเป็นใหญ่ มีอยู่ 3 อย่าง โดยทั่วไปแล้วมักจะมี มุมมอง คือ 1) อัตตาธิปไตย มีตนเป็นใหญ่ มักหมายถึงการปกครองโดยยึดถือความเห็นของคน ๆ เดียว คน กลุ่มเดียวหรือถือตามเสียงข้างน้อยในลักษณะเผด็จการ 2) โลกาธิปไตย หมายถึง หลักการปกครองที่ถือความคิดเห็นของคนหมู่่มากหรือคนส่วนใหญ่ โดยถือหลักการที่เน้นสิทธิของปัจเจกชน และ 3) ธรรมาธิปไตย หมายถึงหลักการปกครองที่ถือความคิดเห็นที่มีเหตุผลที่ถูกต้องอัน ไม่ขัดต่อความรู้สึกผิดชอบชั่วดีที่สามารถรับรู้ได้ทั่วไปเป็นหลักการที่เน้นสิทธิสังคม แต่หากจะมองในอีกแง่มุมหนึ่ง อริปไตยในพุทธศาสนามี อยู่ 3 อย่าง (พระมหากุฏติวิทย์ อธิภูจจาโน (สนธิสุข), 2549: 19-23) คือ

1) อัตตาธิปไตย มีตนเป็นใหญ่ที่มองในแง่พุทธปรัชญา พระพุทธองค์ทรงมองอัตตาธิปไตยไปในทางที่ปรารถนาเองในการปฏิบัติเพื่อการกำจัดทุกข์ เพื่อความหลุดพ้น กล่าวคือ เพื่ออิสรภาพของตนเองมิได้มุ่งหวังเพื่อสนองกิเลส คือ โลภะ โทสะ โมหะ พระพุทธองค์ทรงมุ่งหวังเพื่อการกำจัดซึ่งกิเลสร้ายเพื่อที่จะนำไปสู่ความดับแห่งทุกข์ (นิโรธ) นำไปสู่ความหลุดพ้นจากกิเลส (วิมุตติ)

2) โลกาธิปไตย โลกเป็นใหญ่ โดยมองโลกาธิปไตยไปในทางที่ปรารถนซึ่งบุคคลอื่น ๆ เป็นสำคัญ การที่ปรารถนบุคคลอื่นนั้น ก็ปรารถนในแง่ของความเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยคุณธรรม กล่าวคือ ตระหนักอยู่เสมอว่า ท่านเหล่านั้นจะต้องมองเห็นเราปกครอง หรือย่อยอ่อนในเรื่องของการปฏิบัติธรรมให้มาก ฉะนั้น จึงต้องรีบชวนช่วยปรารถนาเอาโลก คือ หมู่สัตว์เป็นใหญ่ แล้วละอกุศล เจริญกุศลให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปเพื่อความบริสุทธิ์บริบูรณ์แห่งสมณธรรม อันจะนำไปสู่หนทางแห่งการหลุดพ้น และเข้าสู่อมตนิพพานในที่สุด และ

3) ธรรมาธิปไตย ธรรมเป็นใหญ่ เป็นการปรารถนพระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ หากประพฤติตามก็จะได้รับความสุข หรือโลกุตตรสุข อันเป็นความสุขที่ไม่ได้อิงอามิสต่าง ๆ หรือเจือปนด้วยกิเลส ตัณหาใด ๆ

หากจะมองอริปไตยในมุมมองเดียวที่ไม่มีศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้องเลยได้มีผู้สรุปความเป็นมาของอริปไตยไว้ว่า

จุดเริ่มต้นของอริปไตย (พระมหาจรรยา จนทสโร (ลินลา), 2552 : 25) มาจากการรวมตัวกันของคนในสังคมขนาดเล็ก คือ ครอบครัวซึ่งถือว่าเป็นหน่วยของสังคมสังคมที่เล็กที่สุด และได้พัฒนามาเป็นสังคมที่ใหญ่ขึ้นเรื่อย ๆ จนกลายเป็นชุมชนทางการเมืองของประชาชน ที่อาศัยอยู่ร่วมกันเป็นกลุ่มในอาณาเขตอันเดียวกัน ในดินแดนที่แน่นอน และมีรัฐบาลซึ่งมีอำนาจอธิปไตยและความเป็นอิสระจากการควบคุมของรัฐอื่น ๆ รัฐก็ถูกจัดตั้งขึ้นด้วยเจตนารมณ์ของมนุษย์เองที่ต้องการอยู่ร่วมกันแบบมีความสุข และเพื่อความดีงามของการอยู่ร่วมกัน ดังนั้น อริปไตย หรืออำนาจอธิปไตยได้เกิดขึ้นมาพร้อม ๆ กับการริเริ่มก่อตั้งรัฐซึ่งจะเห็นได้ว่า

รัฐที่สมบูรณ์นั้น จะต้องมียุคประกอบสำคัญอยู่ 4 ประการด้วยกัน คือ ประชากร ดินแดน รัฐบาล และอำนาจอธิปไตย

นอกจากนี้ก็จะมองได้อีกว่า การปกครองนั้นมีหลายรูปแบบทั้งที่เป็น อนาธิปไตย ปังเจกชน สหบาล สังคมนิยมสหพันธ์ อนุรักษนิยม สังคมนิยม คอมมิวนิสต์ เผด็จการ ทุนนิยม เสรีนิยม ประชาธิปไตย และในหลาย ๆ รูปแบบการปกครองข้างต้นนั้น ก็จะมีรูปแบบการปกครองที่แยกออกไปอีกหลากหลายรูปแบบเป็นต่าง ๆ แต่เมื่อมองรูปแบบการปกครองในอีกมุมมองหนึ่งในมุมมองของพุทธศาสนาที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับ การปกครองแล้วการปกครองนั้นก็ควบคู่ไปกับการเมืองโดยปฏิเสธไม่ได้

### พุทธศาสนากับการเมือง

ด้วยประเทศไทยในปัจจุบันซึ่งมีระบอบการปกครองที่เป็นประชาธิปไตย โดยมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระประมุข เมื่อถามถึงเรื่องศาสนาประจำชาติแล้ว หลายคนไม่ว่าจะเป็นคนไทย หรือคนต่างชาติก็ตาม จะกล่าวในลักษณะที่ตรงกันว่า เมืองไทยมีพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติที่น่าจะเป็นเช่นนั้นก็เพราะว่า หลักฐานต่าง ๆ ทั้งทางด้าน สถาปัตยกรรมก็ดี หรือศิลปะการก่อสร้างต่าง ๆ ณ สถานที่สำคัญ ๆ ล้วนแล้วบ่งบอกได้ว่า นี่เป็นดินแดนแห่งพระพุทธศาสนาแทบจะทั้งสิ้น ไม่เพียงเท่านั้น ทั้งวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี ก็ล้วนบ่งบอกความเป็นพุทธศาสนาอีกด้วยแต่ก็อาจจะมีคำถามที่ค้างคาอยู่ภายในจิตใจและตามมาอีกหลายฝ่ายว่า ทำไมพระพุทธศาสนานี้ถึงมิได้เป็นศาสนาประจำชาติในลักษณะเชิงที่เป็นรูปธรรมที่ชัดเจนเสียที นั่นหมายถึง การบัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญว่า “พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติไทย” เรื่องนี้สำคัญเพียงแค่นั้นที่ จะต้องบัญญัติพระพุทธศาสนาเป็นประจำชาติ หรือไม่ควรที่จะบัญญัติเอาไว้เพราะเหตุที่พระพุทธศาสนาที่อยู่คนไทยมานาน พระพุทธศาสนาอยู่ในจิตใจของคนไทยอยู่แล้ว ไม่จำเป็นต้องบัญญัติหรือตรากฎหมายอะไรต่าง ๆ ไว้ก็ได้ เพราะพระศาสนาเป็นเรื่องของจิตใจไม่เกี่ยวข้องกับสังคมการเมือง หรือกฎหมายใด ๆ ถึงแม้ไม่มีกฎหมาย พระพุทธศาสนาก็อยู่ได้ เพราะทุก ๆ วันนี้ ศาสนาอยู่ได้ก็เพราะประชาชน นั่นก็คือ ประชาชน ชาวบ้าน เป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองมาเท่าทุกวันนี้ มิใช่ภาครัฐบาลที่จะมาช่วยเหลือหรืออุปถัมภ์อยู่ฝ่ายเดียว พระพุทธศาสนาก็อยู่ได้และเจริญรุ่งเรืองเสียอีก อย่างไรก็ตามในปัจจุบันเราจะเห็นได้ว่ามีหน่วยงานของรัฐได้คอยกำกับดูแลหรือช่วยเหลืองานต่าง ๆ ตามอำนาจหน้าที่ที่มีแก่ศาสนาอยู่หลายหน่วยงานซึ่งอยู่ภายใต้การกำกับดูแลหรือสังกัดหน่วยงานของรัฐอยู่ (สวท ฮาดภักดี, ทรงพล โชติกเวชกุล และชัยรัตน์ มาสอน, 2561: 100-101)

### บทสรุป

พุทธศาสนากับประเทศไทยนั้นมีความสัมพันธ์กันมาแต่เนิ่นนานในเรื่องราวด้านต่าง ๆ ทั้งในด้านของศาสนพิธี ประเพณี ศาสนสถาน ศาสนวัตถุ หรือในเรื่องของการปกครองต่าง ๆ ทั้งปกครองตน ปกครองคน ปกครองงาน หรือในเรื่องงานบริหาร ต่างก็มีหลักธรรมในการปฏิบัติอยู่แล้วตามข้อธรรม ในปัจจุบันมีมหาเถรสมาคม ที่คอยปกครองดูแลคณะสงฆ์ในเรื่องต่าง ๆ ให้ถูกต้องตามพระวินัยและสอดคล้องถูกต้องตามกฎหมายบ้านเมือง และรัฐบาล มีหน้าที่ปกครอง บริหารบ้านเมือง มีความสัมพันธ์กับพุทธศาสนาในด้านการส่งเสริม กำกับดูแล ทำนุบำรุง จะเห็นได้ว่าแต่ละหน่วยงานที่อยู่ภายใต้การกำกับของรัฐนั้นล้วนแล้วแต่จะมีความสัมพันธ์กัน คือ มีหน้าที่ปกครองคอยส่งเสริมดูแลช่วยเหลือ ฉะนั้น พุทธศาสนาจึงมีความสัมพันธ์กับการปกครองโดยเมืองครหรือหน่วยงานเข้ามาเป็นผู้อุปถัมภ์หรือส่งเสริมทำนุบำรุงช่วยเหลือในด้านต่าง ๆ ตาม



นโยบาย เพื่อนำหลักธรรมในพุทธศาสนามาเป็นตัวช่วยในการส่งเสริมวินัย คุณธรรม จริยธรรมมาสร้างแรงจูงใจให้ผู้คนและได้ใช้หลักธรรมต่าง ๆ ในการดำรงชีวิต

## เอกสารอ้างอิง

- กรมการศาสนา, กระทรวงวัฒนธรรม. (2557). **ความรู้ศาสนาเบื้องต้น**. พิมพ์ครั้งที่ 2. โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร.
- นครินทร์ แก้วโชติรุ่ง. (2556). **รูปแบบและหลักการของการปกครองในพระไตรปิฎก**. พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต (พระพุทธศาสนา). มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สุขุม นวลสกุล. (2553). **รัฐศาสตร์ทั่วไป**. พิมพ์ครั้งที่ 18. สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- พระเศรษฐีวุฒิ ปัญญาอิสกุล.(ม.ป.ป.). **การเมืองการปกครอง**. ออนไลน์ สืบค้นจาก <http://1ab.in/rKM> สืบค้นเมื่อ 20 ตุลาคม 2563.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2551). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. สำนักพิมพ์ เอส.อาร์. ฟรินดิง แมส โปรดักส์. กรุงเทพมหานคร.
- วิภาดา แสนทวีสุข. (2558). **การบริหารงานบุคลากรตามหลักการบริหารนิยธรรม 7 ในมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย อำเภอพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม**. ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาอุทพิชัย สิริชโย, และธิติวุฒิ หนัมนี่. (2561). **การบริหารงานตามหลักอภินิยธรรม**. วารสารสมาคมศิษย์เก่า มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 7(2). 146.
- พระมหากฤตวิทย์ อธิภูจจาโน (สนธิสุข). (2549). **ศึกษาเปรียบเทียบแนวความคิดประชาธิปไตยในพุทธปรัชญาเถรวาท กับแนวคิดประชาธิปไตยในสังคมปัจจุบัน**. วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ประยงค์ แสนบูรณ. (2557). **หลักธรรมในการปกครองของพระพุทธศาสนา**. วารสารคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์. มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 31 (3), 140 – 143.
- พระมหาจรรยา จนทสาโร (ลินลา). (2552). **ศึกษาวิเคราะห์หลักอริปไตยตามแนวพระพุทธศาสนาเถรวาท**. วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สวาท ฮาดภักดี, ทรงพล โชติกเวชกุล และชัยรัตน์ มาสอน. (2561). **การเมืองการปกครองตามแนวพระพุทธศาสนา**. วารสารบัณฑิตศึกษามหาจุฬาขอนแก่น, 5 (1), 100 – 101.
- สุชีพ พิริยสมิทธิ. (2547). **พุทธศาสนากับรัฐศาสตร์**. ออนไลน์ สืบค้นเมื่อ 25 ตุลาคม 2563 สืบค้นจาก [http://kengkkoo.blogspot.com/2013/03/blog-post\\_7235.html](http://kengkkoo.blogspot.com/2013/03/blog-post_7235.html).